

УДК 739:72(477.43)«18/19»

Т.В. Майгур

ТИПОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ХУДОЖНЬОГО МЕТАЛУ В АРХІТЕКТУРІ ПОДІЛЛЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ: ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ

На території України знаходиться велика кількість об'єктів культурної спадщини, того фундаменту, на якому сьогодні стоїть національна культура, що включає пам'ятки історії, архітектури, монументального мистецтва, археології, садово-паркового мистецтва та ландшафтів. Ретельно збережена й належним чином представлена ця спадщина – невмируще джерело зростання і духовного розвитку українського народу, національної самосвідомості. Утім, ефективно збереження, відновлення та використання культурної спадщини Поділля потребує не лише наукового підходу, а й людського фактору розуміння поставленої проблеми.

Унаслідок історичних подій, руйнівних сил часу, знецінення об'єктів у певні періоди, а також через перебудови, переобладнання під відповідні установи, організації тощо, збережені архітектурні пам'ятки змінили свої функції та первісний вигляд. Саме проблема збереження, передачі культурної спадщини наступним поколінням ставить перед науковцями та користувачами завдання забезпечення життєздатності історичному середовищу.

Питання охорони та збереження пам'яток архітектури висвітлювали багато науковців, серед яких В.Вечерський, Є.Водзинський, В.Гульдман, М.Дьомін, М.Коломієць, Є.Лодзинський, І.Березіна. Безпосередньо питання реставрації пам'яток зодчества України кінця ХІХ – початку ХХ ст. піднімав Н.Логвин; особливості культових споруд Поділля кінця ХІV – початку ХХ ст. досліджували Р.Петрушенко, М.Кушнір, Н.Урсу. Важливими є праці Є.Пламеницької та О.Пламеницької, котрі вивчали проблеми пам'яток зодчества Кам'янець-Подільського. Проте, з кожним роком проблеми збереження цієї спадщини набувають все більшого значення. Свідченням того є подальше вдосконалення нормативної бази пам'ятко-охоронної діяльності, зокрема базового Закону України «Про охорону культурної спадщини», суттєві доповнення до якого з'явилися у 2010 р. у вигляді нового закону, розгляд питання про невідкладні завдання у сфері збереження та охорони культурної спадщини в Україні на засіданні Громадської гуманітарної ради при Президентові України [10].

Відповідно до чинного законодавства в Україні державному обліку й охороні підлягає широкий спектр об'єктів, комплексів та визначних місць історико-архітектурної спадщини: окремі будівлі, їхні комплекси та ансамблі, монастирі і фортеці, квартали, площі й історичні центри стародавніх міст, сади і парки, історико-меморіальні будинки, городища і вали тощо. Охорона цієї спадщини включає облік (виявлення, наукове вивчення, класифікацію, державну реєстрацію), захист, збереження, належне утримання, відповідне використання, консервацію, реставрацію та реабілітацію об'єктів культурної спадщини, а також захист традиційного характеру архітектурного середовища історичних міст.

Сьогодні під охорону держави взято 15660 пам'яток містобудування і архітектури всіх категорій обліку, а саме: всесвітнього, національного і місцевого значення [13].

Безпосередньо на Поділлі пам'яток містобудування і архітектури національного значення налічують 577 одиниць, зокрема на Вінниччині – 167, Тернопільщині – 180, Хмельниччині – 230 [12]. Серед значної кількості архітектурних об'єктів, що перебувають під охороною, майже 50 пам'яток зодчества – споруди другої пол. ХІХ – початку ХХ ст., що зосереджені головним чином у Хмельницькій та Вінницькій областях [11; 14; 15].

Досліджуючи особливості архітектурного об'єкта, академік І.Фомін стверджував, що в процесі реставрації пам'ятки зодчества чи створення проекту таких робіт, у реставратора

повинно сформуватися достатньо чітке уявлення про особливості архітектури подібних забудов відповідного періоду й мистецької школи, а також про особливості даного об'єкта, які можливо документувати до початку реставраційних робіт [7; 46].

Для сучасних теоретичних концепцій реставрації характерне уявлення про дискретність реставраційного процесу, розпадання його на різноманітні, інколи рівноправні види реставрації та уявлення про реставраційний метод, що відповідає кожному з цих видів реставрації. Реставраційна практика, що супроводжується чітко визначеними реставраційними методами (консервація, фрагментарна реставрація – аналітичний метод), цілісна реставрація (синтетичний метод) передбачає використання попередньо здійснених досліджень на реставраційному об'єкті: історико-бібліографічні й архівні дослідження; попереднє натурне вивчення пам'ятки, що реставрується; передпроектне натурне дослідження; комплекс археологічних досліджень; натурне дослідження декоративних розписів; фіксація та обміри пам'ятки архітектури; фотограмметрична фіксація [7; 46-77].

Формування цілісного уявлення про зодчество того чи іншого періоду суттєво буде втраченим, якщо не брати до уваги пластику декоративного оздоблення металевих конструкцій, що створюють особливий настрій та підкреслюють стилістичний образ об'єкта.

Художньо-стильовим доповненням пам'яток архітектури другої пол. XIX – початку XX ст. є ковані металеві вироби декоративно-ужиткового призначення, що безпосередньо виконують певну функцію: загорожі та брами, ґрати віконних отворів, балконних та сходинок решіток, піддашків, флюгерів, парпетів тощо [4; 105].

Мета статті – визначити об'єкти та класифікувати функціонально-конструктивні особливості кованої металопластики, що використовується в пам'ятках архітектури державного значення другої пол. XIX – початку XX ст. на Поділлі.

Пам'ятки національного значення, побудовані на Поділлі в окреслений вище період, репродукують зодчество історизму і модерну, що відобразилось у громадських та житлових спорудах різних типів.

Пам'ятка зодчества адміністративного типу, що репрезентує ковану металопластику тієї доби – це споруда Казенної палати в Кам'янці-Подільському.

Будинок колишньої Казенної палати (сьогодні міські адміністративні установи), побудований у 1897-1898 рр. за проектом петербурзького архітектора. Споруда, з ознаками еkleктики, на східному фасаді має два металевих балкони, що конструктивно складаються з двох вузьких смуг (верхньої та нижньої), що обрамлюють S-подібно, вигнуту по довжині, основну частину. В інтер'єрі даної будівлі використані ковані решітки, що виконують функцію загорожі сходиноквої клітки і конструктивно складаються з горизонтальних смуг сортового прокату та вертикальних прутів, вмонтованих у кожну сходинку. Геометричні та рослинні декоративні мотиви, що кріпляться в металевому каркасі загорожі, утворюють композицію з трьох рядів стрічкового орнаменту [4, 106-107].

Декоративні металеві конструкції банківських споруд представлені у виробках екстер'єрного характеру, а саме: решітках балконів, сходів, огорож та парпетів, освітлювальних пристроях, а також завершень даху у вигляді шпилів, котрі є у пам'ятках зодчества Кам'янця-Подільського – будинках Державного та Комерційного банків, побудованих на зламі століть за зразковими проектами типового планування банківських споруд в еkleктичному стилі [3, 64-66].

На сьогодні з автентичної металопластики Державного банку (нині Укрсоцбанк) є лише сходиноквий марш західного фасаду, що складається з волото подібних елементів, розміщених у тридольній конструкції. Досліджуючи архівні фотографії, можемо зауважити, що банк мав чотиригранні ліхтарі на кронштейнах при вході, а також ковану огорожу і браму, технологічно-стилістичні характеристики яких кардинально відрізняються від тих виробів, що є сьогодні при даній споруді.

Будинок Комерційного банку або Кам'янець-Подільське відділення Південно-руського банку (сьогодні Кам'янець-Подільський коледж культури і мистецтв) на ризаліті західного

фасаду має металевий балкон (не автентичний) та ажурну решітку, що розміщується на даху. Купол наріжної вежі увінчаний металевим шпилем. З тогочасних фотографій видно ще був металевий хрест над передньою частиною фасаду та металева огорожа, що сьогодні не існують.

Художній метал в архітектурі вокзалів застосовується, насамперед, для оздоблення дахів – це елементи решіток, шпилі та вітровкази, представлені у спорудах Козятин та Жмеринки.

Козятинський залізничний вокзал (1888-1889 рр.) – унікальна перлина – належить до пам'яток архітектури кінця XIX ст., побудована під керівництвом О.Кобелева за проектом архітектора В.Куліковського. Образ споруди доповнює рапортна композиція декоративної решітки парапету, вмонтована секціями по периметру даху.

Розмаїття металевих наверхів даху демонструє Жмеринський залізничний вокзал (1899-1904 рр.), збудований за проектом інженера З.Журавського. Флюгер у вигляді прапорця, декоративний парапет із чотирма шпилями на кутах – основні елементи, що увінчують центральний купол. Такий стиль підтримують вежі бічних фасадів, що завершуються решітками-коронами та декоративними шпилями з об'ємною пластикою у верхній частині. Ажурне мереживо кованих решіток, що оздоблюють дванадцять різномірних куполів даної архітектури, підкреслює велич споруди.

Ковані вироби, що використовуються у навчальних спорудах, являють металеві конструкції ганків, решіток сходинкових маршів та огорож. Такі вироби мають місце у визначених пам'ятках зодчества, а саме: Маріїнській жіночій гімназії та Духовній семінарії у Кам'янці-Подільському – характерні приклади архітектури освітніх закладів, побудованих за типовими проектами кінця XIX ст.

Парадний вхід Маріїнської жіночої гімназії (сьогодні НВК № 8) розміщений у центрі головного фасаду і оформлений у вигляді кованого ганку з двоскатним піддашком. Фронтон піддашку утворює центричну композицію з «волют», що підтримується конструкцією з металевих стійок та ажурної решітки у нижній частині.

За характерною стилістикою виготовлені односходинкові рапортні композиції інтер'єру духовної семінарії (сьогодні Подільської аграрно-технічної академії), що поєднують «волюти» з перехресними з'єднаннями прокату та кола. На жаль не збережені решітки огорож, що мали місце у вищезгаданих навчальних спорудах.

Архітектура сакральних споруд демонструє художні вироби з металу, використані, головним чином, для оздоблення елементів головної осі фасаду – дверей (завіси, клямки, засуви) та дахів, завершених хрестами, а також бічних фасадів – вікон (грати). Серед кованих елементів, що застосовуються в сакральному зодчестві, зустрічаються огорожі, влаштовані здебільшого по периметру. Такі вироби зустрічаються у пам'ятках архітектури (церквах, церквах-усипальницях та дзвіницях) означеного періоду, більшість з яких побудована за типовими проектами, підготовленими у середині XIX ст. професором архітектури К.Тоном. Альбом проектів церков, рекомендований імператорським указом в якості зразка справжньої національно-руської церковної архітектури по всій Росії, використовується також для спорудження сакральних споруд Поділля.

Досліджуючи металеві вироби храмового зодчества, доходимо висновку, що більшість огорож даного архітектурного середовища не збережені, окремі, як наприклад решітка паркану церкви Святого Георгія на Кам'янецьчині, – відновлені. Зі збереженої автентичної кованої металопластики на сьогодні маємо лише решітки огорожі церкви Покрови Пресвятої Богородиці, що у Кам'янці-Подільському, котрі демонструють різноманітні декоративні та технічні засоби. Огорожа даної архітектурної пам'ятки поєднала декілька композиційно-конструктивних прийомів, це: секції сітчастих решіток та ажурних рапортів із «волют» (по два варіанти), а також використання монограми «1876» із просіченого металу та центричних дзеркальних композицій, що поєднують лінійно-пластичний декор із включенням рослинних елементів [5, 177-181].

Металеві конструкції віконних отворів у храмах Поділля – здебільшого решітки, поділені на квадратні чи прямокутні секції, що мають два типа з'єднань. Перші конструкції – грати з однакового прокату, закріпленого хомутами, другі – виготовлені з горизонтальних смуг, прошитих круглими прутами. Проте, головним елементом, присутнім у кожному сакральному об'єкті, є хрест як основа віри і символ культу християнства [8; 46]. У мурованих пам'ятках архітектури Поділля другої пол. XIX – початку XX ст. зустрічаються надбанні хрести латинського типу, що мають видовжену нижню частину. Конструктивно вирізняються однораменні (дзвіниця кармелітського монастиря у Барі, церква Святої Параскеви у Старостинцях, Михайлівська церква у Новій Греблі), двораменні (церква-мавзолей графа Ігнат'єва в Круподеринцях) та трираменні (церква Іоанна Богослова у Макові, церква Покрови Пресвятої Богородиці, дзвіниця і церква Святого Георгія у Кам'янці-Подільському) хрести.

Хоча надбанні хрести пропорціями головних ліній та основними схемами наближаються до патріаршого хреста, але додаткові орнаменти на хрестах мають не тільки декоративне значення, але містять у собі багато давніх традицій української православної символіки [8; 78]. Так, надбаний хрест церкви Іоанна Богослова у Макові можна назвати восьми конечним і хрещатим, що поєднав у собі різні елементи: фігура півмісяця, шеврони, хрещаті перетинки. Хрест восьми конечний або трираменний має три поперечки: перша – центральна – найдовша, друга – верхня – коротка, розміщена паралельно центральній, третя – нижня, теж коротка, але похила (один кінець піднятий і звернений на північ, інший – опущений – звернений на південь). Форма такого хреста найбільше відповідає тому Хресту, на якому був розп'ятий Христос [8; 59]. Перехрестя вгорі та внизу використовувалися вже в I столітті по легалізації християнства [8; 78].

Щодо хрещатості надбаних хрестів, які розглядаємо, то це не що інше, як наслідування й розвиток єрусалимського варіанту грецького хреста. Наші ковалі в давнину, спираючись на єрусалимські традиції, додавали ще й маленькі хрестики по кінцях всіх рамен хреста, на променях і навіть на різках півмісяця, бо звикли бачити цей декоративний елемент на одвічних наших вишивках, килимах, тому й був він для них близьким і рідним.

Спільним, для надбаних хрестів сакральних споруд Кам'янця-Подільського, Нової Греблі та Макова є декоративний елемент у вигляді хвилястих ліній – шевронів. Шеврони мають деяке конструкційне значення: збільшення опору на випадок сильних вітрів, але, опріч того, вони є символом. Дослідники вважають, що прототипом хвилястих ліній на надбаних хрестах була виноградна лоза [8; 79-80].

На куполах храмів Поділля також зустрічається фігура півмісяця, що розміщується в основі хреста. Цей звичай – ставити хрест з фігурою півмісяця – прийшов до нас з Візантії та укорінився на сході Європи і в Україні зокрема. Існує кілька версій тлумачення цього символу, зокрема, як вважає частина дослідників, – це перемога християнського світу над мусульманським; інші, вважають, що це символічне зображення корабля нашого спасіння; ще інші бачили в півмісяці стилізованого дракона, що його в перших століттях по легалізації християнства розміщували під хрестом; іще інші – що це акантове листя [8; 80].

Металева оздоблення споруд житлового типу являють вироби пам'яток архітектури у Спичинцях (палац), Верхівці (садиба Собанських) та Кам'янці-Подільському (садиба Дембійського та житловий будинок банківських працівників).

Палац садиби (сьогодні школа) у Спичинцях побудований у другій пол. XIX ст. у стилі французького неоренесансу. Особливу увагу в архітектурі приділено другому і мансардному поверхам, дах якого оздоблений декоративним мереживом кованих решіток. На сьогодні, на жаль, не збережені металеві конструкції ганку, що колись оздоблювали сходи по обидва боки.

Садиба Собанських у Верхівці, давнє володіння Потоцьких, побудована наприкінці XIX ст. у стилі необороко. В'їзд до маєтку оформлений воротарним будиночком із брамою, що має ковані вироби у трьох вхідних арках: центральній – більшій та двох обабіч – менших.

Металеві решітки брами та хвірток в'їзду садиби мають конструктивно чіткі секції з декоративним навантаженням у нижній частині. Верхня лінія решіток – півкруглий вигин, характерний для стилю бароко.

Хоча палац садиби не великий, проте має чотири ганки на кожній стороні. Головний фасад і парадний вхід має балкон, оздоблений металевою решіткою. Парковий фасад палацу, протилежний до головного, має ганок з терасою, що обмежена металевими поруччям та кований балкон на рівні третього поверху. Усі металеві конструкції даного маєтку мають чітку метричну структуру. Окрім кованих решіток, розміщених на фасадах, вежі архітектурного комплексу увінчані шпильями-рапірами з різнорозмірними кулями у нижній частині.

Садиба Дембиського (сьогодні Центр дитячої творчості) – типовий приклад архітектури стилю «модерн», побудованої за індивідуальним проектом початку ХХ ст. Металопластика кованих виробів садиби має ужиткове призначення, що виконує функцію піддашків та загорож балконів, сходових маршах, тощо.

У металевих решітках балконів виявляється відмінність у формотворчих, композиційних, конструкційно-технічних та технологічних прийомах. Розрізняються два основних види балконних решіток: одні в своїй основі мають півциркульні, інші – прямокутні форми конструкцій, що підкреслюють архітектоніку споруди. Від вище описаних відрізняється балкон першого поверху – більш камерний, окуття якого йде по периметру прямокутника з трьох сторін. Окрім лінійних елементів, конструкція даного балкону має кутові з'єднання, виготовленні із листового металу, що нагадують стилізоване зображення птаха-грифа з квіткою у дзьобі.

Стилізовані зооморфні мотиви зустрічаються також і в металевих піддашках даного будинку. Наприклад, над дверима парадного входу розташований птах-лелека з розпростертими крильми, що слугував водночас як навіс та ліхтар, а дворовий вхід має вигнутий дашок на трьох підпорах, виконаний з шестикутних модулів суцільним нашаруванням металу, з'єданого методом клепки. Декоративність виробу підсилюють зигзагоподібні лінії, що нагадують пір'я птаха.

Художньо-стильові рішення, розвинуті на фасаді будівлі, продовжується у внутрішньому просторі – вестибюлі, сходах, кімнатах. Так, північно-західний фасад споруди має терасу, яку збагачують колони з капітелями у вигляді стилізованих соняшників та металевих решіток. Металева мереживо сходових кліток, як і більшість решіток садиби, розділенні на секції вертикальними прутами. «Текучі» лінії і вигини, переломи і навіть жорсткі геометричні форми, що створюють напругу, характерні для цих секцій [6].

Житловий будинок банківських працівників (сьогодні центральна міська бібліотека Кам'янець-Подільського) споруджений в зв'язку з будівництвом Державного банку (1901-1903 рр.). Будівельні роботи проводились під керівництвом губерньського архітектора В.Канакотіна. Споруда триповерхова, над входом має металевий дашок. Сходиноківий марш інтер'єру з першого по третій поверх має металеві решітки. Кована пластика композиційно використовує принципи симетрії та горизонтального розміщення елементів. Використання різнорозмірних волют з плавними переходами одна в іншу говорить про професійність майстрів, що її виготовляли [4; 107].

Таким чином, усі металеві ковани виробу означеного періоду, що збережені на Поділлі в пам'ятках архітектури державного значення, належать до роду архітектурних елементів та відповідно складають чотири типологічні групи, а саме: перша – решітки: огорож, брам, хвірток, балконів, сходиноківих маршів, вікон; друга – кронштейни: опорні для двоскатних ганків, піддашків ганків, ліхтарів; третя – навершя споруд: флюгери, шпильі-рапіри із різнорозмірними кулями в основі, декоративні шпильі з об'ємною пластикою у верхній частині, декоративні парапети куполів, хрести (одноремненні, дворемненні, триремненні); четверта – скоб'яні виробу: декоровані завіси дверей, клямки, засуви.

Отже, досліджуючи типологічні особливості художнього металу архітектури Поділлі другої пол. ХІХ – початку ХХ ст. доходимо висновку, що більшість об'єктів першої

типологічної групи потребують фрагментарної реставрація (решітки балконів, сходинок маршів), а окремі вироби (решітки огорож, брам, хвіртки) цілісного відновлення. Такі підсумки дають підстави для подальшого опрацювання матеріалів з метою виготовлення креслень окремих виробів та докладного аналізу технологічних процесів, що використовуються у виготовленні різних декоративних елементів класифікацію яких необхідно визначити.

Список використаної літератури

1. *Антонович Є.А.* Декоративно-прикладне мистецтво / Антонович Є.А., Захарчук-Чугай Р.В., Станкевич М.Е. – Л.: Світ, 1992. – 272 с.
2. *Боньковська С.М.* Ковальство на Україні (XIX – початок XX ст.) / С.М. Боньковська. – К.: Наук. думка, 1991. – 112 с.
3. *Завальнюк О.* Кам'янець-Подільський: Історико-популярний нарис / Завальнюк О, Комарницький О. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2001. – 120 с.
4. *Майгур Т.В.* Функціональна металопластика інтер'єрів подільських забудов кінця XIX – початку XX ст. / Т.В. Майгур // Мистецька спадщина Поділля в контексті полікультурного європейського простору: Зб. наук. пр. за результатами міжн. наук.-практ. семінару. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 105-110.
5. *Майгур Т.В.* Художньо-стильові ознаки кованих огорож Кам'янця-Подільського кінця XIX – початку XX ст. / Т.В. Майгур // Проблеми сучасності: культура, мистецтво, педагогіка: Зб. наук. праць / За ред. В.Л. Філіппова. – Харків-Луганськ, 2005. – С. 174-182.
6. *Майгур Т.В.* Художньо-стильові особливості металопластики садиби Дембіцького в Кам'янці-Подільському / Т.В. Майгур // Зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського нац. ун-ту. – Кам'янець-Подільський, 2009. – Вип. VIII, Т. 5. – С. 150-151.
7. *Методика реставрації пам'яток архітектури* / Под общ. ред. Е.В. Михайловского. – М.: Стройиздат, 1977. – 168 с.
8. *Рожко В.Є.* Хрести історичної Волині IX-XX ст. / В.Є. Рожко. – Луцьк: ПрАТ «Волинська обл. друк.», 2012. – 180 с.
9. *Урсу Н.О.* Нариси з історії образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва Хмельниччини: Нав. посіб. для студ. худ. спец. / Н.О. Урсу. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. – 224 с.: іл.
10. *Актуальні проблеми охорони пам'яток архітектури м. Хмельницького* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rda.dn.ua>
11. *Вінницька область* [Електронний ресурс] // Пам'ятки архітектури національного значення. – Режим доступу: <http://ukrainaincognita.com/ru>
12. *Історико-архітектурні ресурси регіонів України: Краєзнавство: регіони* [Електронний ресурс] // Українська спадщина. – Режим доступу: <http://donklass.com>
13. *Програма охорони пам'яток: архітектура: реставрація* [Електронний ресурс] // Українська спадщина. – Режим доступу: <http://donklass.com>
14. *Тернопільська область* [Електронний ресурс] // Пам'ятки архітектури національного значення. – Режим доступу: <http://ukrainaincognita.com>
15. *Хмельницька область* [Електронний ресурс] // Пам'ятки архітектури національного значення. – Режим доступу: <http://ukrainaincognita.com/ru>

Резюме

Подано характеристику художніх виробів із металу, збережених на Поділлі в пам'ятках архітектури державного значення. Класифікуються функціональні особливості кованої металопластики, що використовується на об'єктах різного призначення у зодчестві другої пол. XIX – початку XX ст.

Ключові слова: пам'ятка архітектури, художній метал, ковальство, функція, охорона, реставрація.

Summary

***Maigur T.V.* Typological features of artistic metal of Podillya architecture of the second half of XIX – to beginning of XX century: problems of maintenance**

A publication gives description arts and crafts from a metal, which are stored on Podillya in sights of architecture of state value. An author classifies the functional features of forged metal plastic, that is used on the objects of the different setting in architecture of the second half XIX – to beginning of XX century.

Key words: sight of architecture, artistic metal, blacksmith craft, function, guard, restoration.

Аннотация

Характеризуются художественные изделия из металла, сохраненные на Подолье в достопримечательностях государственного значения. Классифицируются функциональные особенности кованой металлопластики, используемой на архитектурных объектах разного назначения во второй половине XIX – начале XX веков.

Ключевые слова: достопримечательность, архитектура, художественный металл, кузнечество, функция, охрана, реставрация.

Надійшла до редакції 18.12.2013 р.